

Minne, glemsel og antisemittisme

Om Torborg Nedreaas' «Ved en grense»

Torill Steinfeld

Lørdag den 16. januar 1960 holdt Torborg Nedreaas' et av sine kåserier i NRK. Hun kalte det «Ved en grense». Kåseriet handlet om det å reise og å krysse grenser, både bokstavelig og i overført betydning. Slike reiser kan foregå både i tid og rom. Grensemotivet utvikles derfor via små fortellinger, tankebilder, assosiasjoner og refleksjoner som belyser holdninger til fortid og nåtid, minne og glemsel. Etter hvert avsløres tekstens grunntema: fascisme, nazisme og antisemittisme og spørsmålet om hvordan man forholder seg til dette.

Både tidspunktet og innholdet i Nedreaas kåseri vitner om at teksten var et innlegg i debatten om den antisemittiske bølgen vinteren 1959–60. Julekvelden 1959 var synagogen i Köln blitt skjendet med hakekors og antisemittiske innskrifter. Dette

var den eneste av Kölns synagoger som ikke var blitt totalskadd under Krystallnatten i 1938, og synagogen var nylig blitt åpnet etter gjenoppbyggingen. En fotnote i den trykte utgaven av kåseriet viser til dette: «Juleaften 1959: Hærverk og hakekors på jødiske kirkegårder (sic!) flere steder i Vest-Tyskland» (Nedreaas 1967:54).¹ Aksjonen ble raskt fulgt av en mengde lignende hendelser i mange land på flere kontinenter, også i Norge. Det hele fikk omfattende pressedekning, og motkreftene meldte seg med demonstrasjoner, krav, uttalelser og resolusjoner fra mange hold og med andre former for mobilisering. Det var for eksempel kø da den tyske versjonen av Alain Resnais' dokumentarfilm *Natt og tåke* (*Nuit et Brouillard*) ble vist i Berlin 10. januar («Ungdommen i Berlin [...]», *Aftenposten* 11.1. 1960). Resultatet ble et oppgjør med det mange betraktet som en utbredt tendens til å ville glemme Holocaust og til å bagatellisere både nazismen og den nynazismen som nå syntes å være på frammarsj, særlig i Vest-Tyskland. Oppbruddet styrket seg utover i året, etter arrestasjonen av Adolf Eichmann i mai, åpningen av Anne Frank-museet i Amsterdam og det internasjonale gjennomslaget for Erwin Leisers nye film *Sannheten om hakekorset* (*Den blodige tiden/Mein Kampf*). Den glemsels- og taushetskulturen som hadde rådd om Holocaust i etterkrigsårene, slo omsider sprekker (Reitan 2015:59).

Torborg Nedreaas hadde startet med sine radiokåserier høsten 1957. Sendetidspunktet tilsa at kåseriet var en del av radioens lørdagsunderholdning. Dermed også sagt at kåsøren kunne være vittig og sarkastisk, men ikke for provoserende. Da «Ved en grense»-kåseriet ble holdt vinteren 1960, hadde Nedreaas ennå ikke vakt forargelse fordi hun kunne bli oppfattet som venstreradikal i ytringene sine. Den utviklingen startet først høsten 1960 ifølge Nedreaas selv. Anledningen var et kåseri hun holdt etter at et amerikansk spionfly av typen U-2

var blitt skutt ned over Sovjet. Flyet skulle ha landet i Bodø. Affæren, som vakte internasjonal oppsikt, avslørte at amerikanske spionfly brukte norske baser, og sovjetiske myndigheter advarte om at disse kunne bli angrepet. Kåseriet etter denne hendelsen handlet om alt mulig smått og stort som man kan bli sint over, for eksempel regnvær som kommer fra øst. Til sist fortalte Nedreaas om vennen Petter som skjøt med sprettert på naboens høner fra taket på «vårt vedskjul». Da får «vi» lov til å bli «riktig eddersinte ... på vår nabo». For det er «en alvorlig krenkelse» når den store og sterke naboen sier at han misliker denne skytingen, og fortsetter det, må han ta affære (Nedreaas 1967:7f., 60).

Torborg Nedreaas ble både populær og omstridt som radio-kåser. Hun utviklet en kåserikunst som appellerte til mange lyttere. Tonen var muntlig og fortellerstemmen personlig. Hun løftet gjerne fram små hendelser fra sitt eget hverdagsliv på Nesodden, snakket om naturinntrykk, om møter med andre mennesker eller om noe hun hadde lest eller hørt, og flettet sammen opplevelser, observasjoner, ironiske eller skarpe kommentarer og tilsynelatende spredte refleksjoner på overraskende måter. Slik sett var hun vittig i klassisk forstand: Hun fikk fram likheter eller sammenhenger mellom det som var svært forskjellig; hun koblet høyt og lavt, smått og stort, privat og offentlig, gammelt og nytt for å belyse et eller flere tema. Noen saker opptok henne sterkt: atomvåpen og opprustning, og Norges militære samarbeid med Vest-Tyskland. Men hun tok også opp sultkatastrofer i Afrika, språkbruk (ord som «hjernevask» og «velferdsstat» for eksempel), bilkjøring, forholdet mellom fastboende og feriegjester, og presseoppslag, for eksempel om fugleunger som hadde falt ned fra trær eller om enormt rike kvinner som Begum Aga Khan. Og altså i dette kåseriet: nazisme og antisemittisme. I sin bok om Torborg Nedreaas' forfatterskap,

De ti sannheter, har Åsfrid Svensen (2007:205f.) knyttet noen av kåseriene til det hun med Ottar Grepstad kaller bruksessay-tradisjonen, fordi de vitner om indignasjon og gir uttrykk for klare standpunkter. Andre kåserier er lettere, men også disse kunne utfordre konvensjonelle meninger.

At Torborg Nedreaas ble en kontroversiell kåsør, har sammenheng med hennes politiske grunnsyn. Hun regnet seg som kommunist, men var ikke partimedlem. Både hun og ekte-mannen var blitt ekskludert fra Norges kommunistiske parti i 1949. Kåseriene kunne derfor utløse kritikk i den konservative pressen, og i 1975 av slo NRK å sende et bestilt lørdagskåseri. Det var for NRK- og NATO-kritisk. I stedet vurderte man å kalle kåseriet «frimodig ytring» og sende det en torsdag. Avslaget forårsaket en interpellasjon i Stortinget (Werenskiold 1976).

«Ved en grense» synes ikke å ha møtt offentlig kritikk i 1960. Siden ble teksten publisert i *Ytringer i det blå* (1967). Den kan her være noe utvidet i forhold til radiokåseriet, for Nedreaas opplyste i forordet at hun tok inn passasjer i kåseriene som hun av plasshensyn og andre grunner hadde strøket da hun holdt dem. Men det er liten grunn til å tro at hun har gjort vesentlige endringer i denne teksten. Hun har for eksempel ikke korrigert formuleringen om «jødiske kirkegårder». Det er derfor den publiserte teksten som skal drøftes i dette kapittelet.

Exodusaken og grenseproblematikk

Tilsynelatende er tittelen på kåseriet enkel: «Ved en grense». Men den kan tolkes i flere retninger. Teksten inviterer leseren til først å forstå grensen som noe fysisk: Det gjelder landegrenser. Men Torborg Nedreaas tar også opp grensesetting mellom mennesker, og tematisk dreier det seg om å sette en

grense mot nazisme og nynazisme. Samtidig er teksten rettet mot den grensesettingen som lå i kravene om å legge krigen bak seg, glemme og tie.

«Ved en grense» var en av flere anledninger da Torborg Nedreaas offentlig tok til orde mot antisemittismen. Høsten 1947 var hun for eksempel en av relativt få norske «intellektuelle og kulturprofiler» som gikk offentlig ut i den såkalte Exodus-saken (Reitan 2015:133f.). Et skip med mer enn 4500 jødiske menn, kvinner og barn var blitt nektet adgang til Palestina, og passasjerene ble tvangsreturnert via Frankrike til Hamburg. Etter sultestreik og voldsomme tumulter ble de internert i leirer i den britiske sonen i Tyskland. De fleste var overlevende etter Holocaust. Nedreaas protesterte i to innlegg i *Verdens Gang*:

For to år siden ble de reddet fra nazistenes gasskamre. I dag bevæpner deres redningsmenn seg med maskinpistoler, koller og brannslanger og sleper de jødiske kvinner, barn, gamle, unge, håndens og åndens arbeidere av menneskeslekten tilbake til de piggrådshelveter, hvor det blodigste bladet i den urgamle jødiske historie ble skrevet for noen få år siden. Fillete uttærte, stinkende av elendighet og halvgale av redsel, tross og fortvilelse piskes de til på ny å ydmykes for øynene på *tysk* politi, som i egenskap av en slags myndighet bistår de engelske soldatene i nidingstdåden av de demokratiske slagords tidsalder.
Anno 1947. (VG 12.9. 1947)

Hun protesterte også mot at norske aviser kalte «den opprørende landsettingen av mennesker for 'utlasting'», og etterlyste en masseprotest mot ydmykelsene jødene på nytt ble utsatt for: «de hardest rammede av nazismens offer» (VG 12.9. og 17.9.1947).

I Exodus-innleggene etterlyste Torborg Nedreaas et sterkere norsk engasjement for jødenes situasjon. Et stykke på vei handlet også denne saken om grenser: om britene som stadig blokkerte for skipene som fraktet jødiske flyktninger til Palestina, og som ikke anerkjente retten deres til å krysse grensen, og om en manglende forståelse for at man, etter folkemordet, ikke burde sperre jøder inne i leirer på tysk jord. Nedreaas' engasjement var velfundert, men det er bemerkelsesverdig at Sovjetunionen var det første landet som anerkjente Israel da landet erklærte seg selvstendig i mai 1948. Og *Friheten*, som var organ for Norges kommunistiske parti, utmerket seg som særlig pro-sionistisk sammenlignet med de fleste andre norske aviser i disse årene (Johansen 2006). Da Nedreaas seinere tok opp antisemittismen på norsk grunn i «Ved en grense», framgår det av kåseriet at hun ved mange anledninger hadde hørt oppfordringer om at man måtte legge krigen bak seg. Dette aviste hun. Fortiden skal bearbeides, nazismen avvises, og jødeutryddelsen skal huskes.

Lest i lys av Torborg Nedreaas' skjønnlitterære forfatterskap, kan tittelen «Ved en grense» også signalisere at hun selv stod ved en grense vinteren 1960. For da hun seinere dette året utgav *Musikk fra en blå brønn*, hadde hun utstyrt hovedpersonen Herdis med en jødisk slektsarv som var svært lik hennes egen. Denne jødiske bakgrunnen var ny, for i Herdis-novellene i *Trylleglasset* (1950) og *Stoppested* (1953) framstilles Herdis som en vanlig norsk-norsk jente. Den antisemittiske bølgen synes altså å ha aktivert et mer privat minnearbeid for Torborg Nedreaas, med vekt på oppveksten i en blandet familie. Samtidig bar hun selvsagt med seg minnene fra krigsårene, som hun hadde gjennomlevd sammen med sin «halvjødiske» mor, med den usikkerheten dette hadde påført dem. Jødiske slektninger i Tyskland ble myrdet i konsentrasjonsleirene, norske flyktet

til Sverige. Antisemittismen og folkemordet var derfor også et personlig anliggende for henne.

Komposisjon, retorikk og tematikk

«Ved en grense» åpner med et dementi og en nesten klisjéaktig påstand om reiser: Egentlig skulle «man» vært ute og reist og skaffet seg nye inntrykk og lært verden å kjenne fra nye synsvinkler. Kåsøren har nemlig fått stipend: «Det er alltid godt, alltid fornyende, dette å komme seg ut over landegrensene lite grann» (Nedreaas 1967:49). Men kåsøren *er* ikke på reise, og ordene «lite grann» skaper en uro i påstanden om at det alltid er godt å krysse landegrenser. Nedreaas framsetter gjerne slike alminneligheter for deretter å utfordre dem. I dette tilfellet skal uroen forsterkes utover i kåseriet.

Spenningen mellom hva «man» bør gjøre og hva tekstens jeg gjør, kan illustrere et komposisjonsprinsipp i kåseriet: Kåsørens tanker og erfaringer kontrasteres med forestillinger og reaksjoner hos «andre», «noen», «mange» eller «nordmenn». Disse andre kan også melde seg som en kollektiv stemme med spørsmål underveis, og kåsøren svarer. Kåseriet får dermed et visst preg av konversasjon. Ideelt sett skal konversasjon være formålsløs. Meninger kan fremmes og brytes, men den som taler, må for all del unngå lange utlegninger, og det er ikke et mål å overtale samtalepartnerne til noe som helst. Et godt stykke på vei kan radiolytteren tro at heller ikke dette kåseriet er målstyrt. Kåsøren er en kvinne. Hun småprater om løst og fast, med reisen som rød tråd, og lytteren kan hygge seg og kjenne igjen tanker og opplevelser han eller hun selv har hatt på reiser, for eksempel følelsen av stemningen på en jernbanestasjon eller gleden ved å observere andre reisende.

Et annet grep som preger teksten, er at Nedreaas unnlater eller utsetter å knytte bestemte hendelser som hun omtaler, til sted og tid. Men en anekdote som kommer til slutt i kåseriet, om et møte med en yngre nazist, kaster lys over det som er sagt tidligere. Slik sett lokker hun tilhørerne med seg, fra noen ufarlige tanker og assosiasjoner om reising, over et par urovekkende innslag, til det dypt alvorlige temaet i kåseriet: nazisme og antisemittisme.

Det er i tråd med gjengse krav til kåserisjangeren at Nedreaas har en klar jeg-stemme i teksten og legger fram egne betraktninger og erfaringer. Hun framstår som et ganske alminnelig menneske, som en person som sjelden reiser langt. Men hun kan få «en pirrende reisefølelse» bare hun befinner seg på en jernbanestasjon, og hun er full av nysgjerrighet overfor medpassasjerer. Samtidig skiller hun seg fra mange andre – mennesker som er mer blaserte, mer bereiste, mindre nysgjerrige eller mer innstilte på å glemme den nære, brutale fortiden. For å få fram denne kontrasten bruker hun blant annet tankebilder, dvs. at hun forestiller seg en karakteristisk situasjon som *kunne* ha skjedd. Man kan for eksempel sitte i et fly eller på et tog:

Og nå, i dette øyeblikk, passerer vi grensen fra et land til et annet. Noen kaster et åndsfraværende blikk ut gjennom vinduet, for straks å gripe til boken eller det kulørte magasinet og fortsette der de slapp. Andre – ser ikke opp fra appelsinen de omhyggelig skreller – avbryter ikke samtalen. Det er en vane-sak.

Selv er jeg ikke mer avansert enn at det fyller meg med undring, ja som en slags høytid når jeg en sjelden gang passerer landegrenser [...]. Tanken svimler alltid like opplevelsestungt gjennom meg [...]. (49)

Dermed antyder hun også at mange mennesker er altfor lite oppmerksomme på grenser, og, mer generelt: Når noe betydningsfullt skjer ofte, reagerer mange med likegyldighet.

Også i holdningen til fortiden skiller Torborg Nedreaas seg fra andre. «Svært mange» reisende søker tilbake i tid og rom, og på reiser oppsøker de ofte museer, ruiner og historiske minnesmerker, gjerne riktig gamle. Opp mot en slik museal holdning stiller kåsøren en reise hun selv foretok fem år tidligere. Da oppsøkte hun et minnesmerke over noe som var skjedd ti år før dette, og delte opplevelsen i taushet sammen med om lag sju tusen andre kvinner. Stedet «beveget tilskuerne sterkere enn verdens samlede oldtidruiner kunne ha gjort det». Litt seinere i kåseriet nevnes Ravensbrück og Ouradour-sur-Blanc, dvs. åstedet for en massakre i 1944, og den informerte lytter eller leser forstår at Nedreaas i 1955 besøkte Ravensbrück, den store konsentrasjonsleiren for kvinner, ved tiårsmarkeringen for frigjøringen. Den hadde nemlig noe å si henne, også om de siste ti årene. Andre reisende oppsøker ikke slike steder. De reiser helst «for reisens egen skyld», eller de synes at slike steder er for gamle eller ikke gamle nok. Og Nedreaas gir ordet til et samstemt kollektiv av disse andre: «Femten år? [...] Man må ikke huske så lenge som femten år, men glemme. Nei la oss få minnesmerker som er tusen år ...» (50).

Et avsnitt der Nedreaas nevner Spania, er et godt eksempel på hvordan hun legger antydninger og signaler inn i tilsynelatende lette passasjer: «Milano, Paris, Barcelona. Reisebrevene er mangfoldige som havets sand, noen ganger kan en få en mett følelse av at vi vet alt om Barcelona, selv om det eneste vi har sett av Spania er noen grensefjell, som for oss er et fireogtyveårig minnesmerke godt nok» (50). Det sies ikke hva fjellene minner henne om, men borgerkrigen i Spania startet sommeren 1936. I Barcelona ble en militær oppstand mot republikken

nedkjempet i juli, og det ble etablert et revolusjonært regime i Catalonia. Den brutale krigen ble avsluttet våren 1939 med seier for det falangistiske Franco-regimet og internasjonal anerkjennelse. Underforstått: Det var god grunn til å minnes den spanske borgerkrigen, og fjellene representerte stadig en grense mot diktaturet. Avsnittet har dermed også en brodd mot den framvoksende masseturismen til Spania, i første omgang i form av bussturer, men fra 1959, da visumtvangen ble opphevet, også som charterturer med fly. «Politiet bistår regjeringen med å opprettholde ro og orden» kunne reisehåndboka *Turen går til Spania* forsikre norske turister om. Boka fristet også leserne med at Barcelona er «preget av sydlandsk liv» (1957:4, 23).

En annen episode som tar opp minnetemaet, dreier seg om kåsørens ungdomstid. En lærerinne stimulerte henne til å lese – «vi burde lese alt vi kom over, på godt og ondt» –, og ungjenta besluttet at dette også skulle gjelde mennesker: «Jeg ville lære alle sorter mennesker å kjenne. *Alle.*» «Lenge etter» fant hun det nødvendig å moderere denne lysten og sette en grense: «Denne grensen var kanskje nokså spesiell. Det sies at den ikke er aktuell lenger. Det sies at man en gang må glemme» (51). Det opplyses ikke når dette skjedde, men formuleringen viser tilbake til Ravensbrück-innslaget: I begge tilfeller framstår det som en utbredt mening at man bør komme over krigen. Man bør også la være å avvise mennesker som hadde støttet det nazistiske regimet under krigen eller hadde vært medløpere.

Fra denne episoden går Torborg Nedreaas videre til den avgjørende anekdoten, om et møte på et tog til Porsgrunn noen år tidligere. I spisevognen observerte hun en «yngre tekkelig utseende mann» som fikk selskap av «to glade og begeistrede sjøfolk». Men plutselig slo stemningen ved bordet om, og den ene sjømannen skjelte ut den «pyntelige mannen», slo i bordet og sa at slikt folk ville han gjerne kaste ut av vinduet. Deretter

forlot sjømennene spisevognen, og mannen flyttet over til Nedreaas' bord. De to samtalte. Han snakket om Suezkrigen – «i og for seg ikke uforstandig» –, men så kom han til å si noe som «jog en isnende kulde ned over ansiktet mitt»: «Hitlers største dumhet var at han ikke utryddet *alle* jøder [...]. Den saken skal jeg bruke resten av mitt liv til å kjempe for.» Etter å ha spurt om mannen faktisk mente det han sa, forlot Nedreaas spisevognen, til hans forbauselse. Lenge etterpå følte hun seg «syk og bunnfrossen». Hun hadde «tumlet over en grense», og det hun fikk se, fikk «blodet til å stivne i årene». Men mens sjømennene, som lytterne nok skulle assosiere med krigsseilere, slo i bordet og truet mannen, svarte Torborg Nedreaas med et kåseri i radioens beste sendetid. Her beskriver hun hvordan hun reagerte kroppslig på mannens utsagn, med ord som signaliserer at liv var truet. Og hun konkluderer slik om hvorfor en tilsynelatende fredsommelig person kunne si det han sa: «*Det* gjør en mann ikke alene og uorganisert». Mannen selv virket nok ufarlig, snakkesalig som han var, men det lå mer bak tankegangen hans: «De virkelige forbryterne kan det tør hende være vanskeligere å få øye på, i første omgang» (52f.).

Torborg Nedreaas avslutter kåseriet med å forsvare hvorfor hun ikke har levert en «lett kåserende hyggelighet». Her bruker hun en fortelling om voldsbruk. På karakteristisk vis uttrykker hun først en alminnelig mening: Det er «en fortjenestefull skikk, at man skal ha det hyggelig om lørdagen». Deretter forteller hun om en «pertentlig og ordentlig mann» som dengte konen «med mer eller mindre jevne mellomrom», bortsett fra om lørdagen, for da skulle de ha det koselig. Men konen klarte ikke å være koselig om lørdagen, for hun grudde seg til hva søndagen kunne bringe. Og selv identifiserte Nedreaas seg med konen. For det ble gitt et signal «fra Vest-Tyskland på selve juleaften. Og jeg er redd». Mest redd er hun «for dem som

unnlater å ta den fulle konsekvens av det som nå skjer». Slik får Nedreaas både aktualisert kåseriet, varslet om den høyre-ekstreme faren, plassert et ansvar og forklart hvorfor hun ikke vil bidra til lørdagskosen i de tusen hjem.

Det er et velkjent og gammelt teologisk poeng at Jesus brukte parabler fordi menneskene ikke kunne eller ville ta imot sannheten direkte. Parabelen engasjerte tilhørerne og gjorde at de ble interessert i å få oppklart det som lå skjult i fortellingen. Det foregikk altså et spill mellom mellom fortelling og budskap og mellom taleren og tilhørerne. I «Ved en grense» benytter Torborg Nedreaas et liknende grep: Små fortellinger signaliserer et eksistensielt og moralsk budskap, men det er tilhøreren som må sette puslespillet sammen, fylle ut der kåsøren tier, og selv trekke slutninger. Holder vi oss til parabelsammenligningen, var det også slik at parabelen skjulte en åndelig sannhet. I Nedreaas' kåseri ligger denne sannheten på to nivåer: Dels dreier det seg om faren ved fascisme, nazisme og antisemittisme, og dels dreier det seg om at man ikke må glemme og unndra seg ansvar. Slik sett kan kåseriet minne oss om Adornos berømte foredrag, holdt 9. november 1959: «Was bedeutet: Aufarbeitung der Vergangenheit?» (Hva innebærer det å opparbeide fortiden?). Her argumenterte Adorno mot tendensen til å glemme eller neglisjere krigen og jødeutryddelsen og hevdet at nazismens etterliv *innenfor* demokratiske samfunn potensielt er farligere enn de fascistiske tendensene som retter seg *mot* demokratiet. Nedreaas' budskap kan vi da tolke slik: Det fins en utbredt vilje til å glemme fascismen og nazismen. Dette må vi motsette oss. Vi må minnes uhyrlighetene, være på vakt og vite å trekke grenser, også i hverdagslige situasjoner. Og vi må stille krav til dem som unnlater å ta «den fulle konsekvens» av den antisemittiske mobiliseringen. Rimeligvis sikter hun her primært til myndighetene og de politiske partiene, kanskje også til deler

av pressen. Men kritikken var også rettet mot vanlige mennesker som reagerte med likegyldighet på det som skjedde, eller oppfordret til glemsel. For fortiden har vi stadig med oss. Den kan melde seg i ulike versjoner og situasjoner, og gjør det i form av enkeltmennesker og organiserte bevegelser som fremmer nazistiske og antisemittiske holdninger og handlinger. Og, ikke minst: Faren kommer ikke bare utenfra, nazismen og antisemitismen undergraver også samfunnet innenfra. Her gjelder ingen grenser.

Den antisemittiske bølgen, aksjoner og reaksjoner

Når vi i dag leser «Ved en grense», kan det være vanskelig å se at det ligger en sprengkraft i teksten. At høyreekstremisme er farlig for samfunnet og for bestemte grupper og enkeltmennesker, er ukontroversielt for de fleste. Mange av de kravene som ble reist fra ulike hold vinteren 1960 om å motarbeide gammel- og nynazisme og gjøre Holocaust bedre kjent, har siden blitt innfridd, og fra 1960-årene fikk Holocaust – med den britiske historikeren Tony Kushners ord – omsider innpass i «the general consciousness or memory of the Western World» (*The Holocaust and the Liberal Imagination*, 1994:2f., sitert etter Reitan 2015:59). Men tolker vi kåseriet i lys av debatten om antisemitismen vinteren 1959–60, blir Torborg Nedreaas' standpunkt tydeligere. La oss derfor se nærmere på kåseriets kontekst.

Den antisemittiske bølgen startet med aksjonen mot synagogen i Köln og varte til utgangen av mars 1960. I alt ble det registrert ca. 2500 hendelser fra 400 steder rundt om i verden, hvorav 685 bare i Vest-Tyskland fram til den 28.

januar. Vandalismen rettet seg spesielt mot synagoger, jødiske gravplasser, forretninger og boliger eid av jøder, og det kom trusselbrev til enkeltmennesker. Gjerningsmennene syntes å være ungdom, ofte under 21 år. I Norden forekom det slike hendelser i Norge, Danmark, Sverige og Finland (Mendelsohn 1968:366f.; Bachner 1999:136f.; Green 2014; Webb 2013:32).

Vandalismen førte raskt til motaksjoner. Anslagsvis 40 000 mennesker demonstrerte mot jødehat og nazisme i Berlin den 8. januar, etter at det «nasjonale» studentforbundet hadde arrangert et fakkeltog hvor det ble sunget nazistiske kampsanger og båret hakekors («40 000 i demonstrasjon», *Friheten*, 9.1.; «Ungdommen i Berlin [...]», *Aftenposten*, 11.1.). Også i Oslo ble det demonstrert, i regi av Studenteramfunnet, og det kom uttalelser fra en rekke instanser og institusjoner: LO, biskoper og kristelige organisasjoner, gymnas- og studenteramfunn o.a. Det ble også reist spørsmål i Stortinget om hva myndighetene ville foreta seg, både med tanke på lovverket og undervisningssektoren (Mendelsohn 1986:368).² Ett resultat var en ny bestemmelse i Straffeloven som gjorde det straffbart offentlig å forhåne eller opphisse «til hat og ringeakt mot en folkegruppe» pga. dens trosbekjennelse, «avstamning eller opprinnelse for øvrig» og å true eller spre «falske beskyldninger mot den» eller medvirke til at dette blir gjort (§ 135, 9.6. 1961).

Den antisemittiske bølgen fikk bred pressedekning. I vår sammenheng er norsk presse mest interessant, særlig de mange oppslagene i *Friheten*, som vi må anta at Torborg Nedreaas leste. Men hun kjente nok også til artikler i *Aftenposten*, *Arbeiderbladet*, *Dagbladet*, *Orientering* og andre organer. Noen av de temaene som pressen tok opp, kan belyse Nedreaas' stilling-taken denne vinteren.

Et sentralt spørsmål i debatten om de antisemittiske aksjonene var om handlingene bare var spontane gutte- eller

pøbelstreker og copy-cat-virksomhet, eller om det dreide seg om organisert virksomhet. I «Ved en grense» hevdet Torborg Nedreaas at den unge medpassasjerens jødehat forutsatte organisering. Her var hun på linje med oppslagene i *Friheten*, men avisen var mer spesifikk. Eksempelvis omtalte avisen at Anthony Terry – den legendariske britiske MI6-agenten og journalisten, Ian Flemmings venn og kollega, nå Bonn-korrespondent for *Sunday Graphic* – hadde rapportert at en «hel liten hær på 50 000 fanatiske gutter og piker får opplæring i våpenbruk i hemmelige leirer i Vest-Tyskland med sikte på den dag da de håper å kunne utrydde de siste 30 000 jøder som ennå er tilbake i Tyskland». Politiet er klar over at slike grupper «står bak de anti-semittiske demonstrasjoner i tyske byer og landsbyer» («Ny Hitlerjugend [...]», *Friheten*, 4.1.). Artikkelen ble publisert tolv dager før kåseriet ble holdt, så det er fristende å anta at Nedreaas' skildring av togpasasjereren som ville bruke livet på å utrydde jøder, stod i gjeld til den. Skikkelsen var nok fiksjonalisert, selv om episoden selvsagt kan bygge på en virkelig hendelse. Avisen refererte også en påstand fra A.L. Easterman, en av lederne for den jødiske verdenskongressen, om at det «eksisterte en internasjonal organisasjon bestående av tidligere SS-medlemmer og nazistiske frontkjempere, og at det også i Norge fantes en slik organisasjon: «Hjelpeaksjonen for krigsskadde» («Nå må politiet [...]», 5.1.).

Mannen på toget framstår som nynazist. Han var ikke ute etter å få støtte for en kritikk av rettsoppgjøret etter krigen, slik tilfellet var for mange NS-veteraner i etterkrigstiden, de som typisk leste ukeavisen *Folk og land*. Han tok heller ikke utgangspunkt i et forsvar for Hitler, men kom til temaet ved å snakke om Suez-krigen i 1956, da Israel og deretter Storbritannia og Frankrike angrep Egypt. Og fortelleren i teksten forstod ham et stykke på vei: «i og for seg ikke uforstandig». Men

forfatteren *bak* teksten lot veien være kort fra Israel-kritikk til antisemittisme, rimeligvis fordi den faktisk *var* kort for tidens gammel- og nynazister, og fordi Torborg Nedreaas ville ha fram at det også her dreide seg om en grense som man ikke skulle tumle over.

I omtalen av den antisemittiske bølgen i *Jødernes historie i Norge* nevner Oskar Mendelsohn (1986:367) at flere norske presseorganer tok til orde mot mennesker som «i tankeløshet» brukte nedsettende vendinger om jøder. Ved flere anledninger formulerte politiet seg også slik. Eksempelvis hevdet politiet, ifølge *Dagbladet*, at hakekorsinnskriftene på en hall på Karljohansvern «var gjort i tankeløshet eller som en spøk» («Hakekors på Karljohansvern», 12.1.). I samme avis refererte Johan Borgen (12.1.) politiet i Oslo og Stavanger som hevdet at det bare dreide seg om «ramp» og «rampestreker, og Asbjørn Bryhn, overvåkningspolitiets sjef, siteres på at man ikke hadde sett «spor» av nynazistisk virksomhet, og at antisemittisme aldri hadde vært noe egentlig problem her til lands. Borgen anklaget også myndighetene i Norge og i Norden for å bagatellisere «de uhyggelige tegn på nye jødeforfølgelser». Det samme skjedde i England. Den britiske pressen var derimot «hvileløs når det gjaldt å stemple forbryterne», og fjernsynsdekningen var meget effektiv. Og Borgen siterte med tilslutning Nahum Goldmann, den kjente sionistiske statsmann: «Hvis intet blir gjort for å stoppe dette nå, kan et slektsledd av tyskere vokse opp på ny med tilslutning til den klassiske ånd av aggressiv nasjonalisme, rasehovmod, intoleranse og brutalitet» (*Dagbladet*, 2.2.).

Som kåsør var Torborg Nedreaas på linje med dem som advarte mot å bagatellisere antisemittismen vinteren 1960, og hun var skarpere enn mange andre debattanter: Hennes togpassasjer var ikke blant dem som ville nøye seg med å glemme, nedtone eller fornekte Holocaust. Tvert om betraktet han folkemordet

som ufullført, og han ville selv være med på å utrydde jøder. Budskapet hennes ble da at radiolytterne ikke kunne regne med at kunnskap om utryddelsen var tilstrekkelig for å motvirke antisemittismen. Det fantes farlige krefter som forsvarte Holocaust.

Det kom opp mange ulike årsaksforklaringer i samtidsdebatten om den antisemittiske bølgen. Noen mente at det hele mest var tilfeldigheter, andre antok at hendelsene skyldtes østtysk eller russisk konspirasjon mot Vest-Tyskland for å diskreditere landet, men mange så det som et resultat av et mangelfullt oppgjør med nazismen i Vest-Tyskland. Tidligere nazister med fortid fra Østfronten satt stadig i høye offentlige stillinger, også i regjeringsapparatet, og det virket som om omfanget og den stilltiende aksepten var økende. Kravene om et kraftfullt oppgjør med nazismen ble sterkere, både innad i Vest-Tyskland og internasjonalt. I Norge la *Friheten* seg på denne linjen: «nazi-koryfeene» hadde igjen klatret til topps i de høyeste stillinger i Vest-Tyskland, og regjeringen var for unnskyldt. Også når avisen rapporterte om hendelser i Norge, fikk «Adenauers Tyskland» mye av skylden. Slik var det også i den sosialistiske ukeavisen *Orientering*: «Bakgrunnen for og årsaken til bølgen av antisemittisme som velter over Vest-Tyskland og brer seg til andre land er klar: Når stornazister er samfunnets mest betroede menn, er det da underlig at *små* nazister syns at også de må få utfolde seg?». De «egentlig skyldige nazister og antisemitter» er derfor «regjeringen i Bonn som aldri våget – eller ønsket – å ta oppgjøret med fortida og som har latt spiren til nynazismen få fritt gro i frodig mark». Og nok et eksempel: «Pressen i vest spiller overrasket over antisemittismens mange og grove utslag. For dem som har ønsket å se kjensgjerningene om det fjerde tyske rike, er det ingen overraskelse» («Søkelyset mot stor-nazistene» og «Die Strassen des Führers», 16.1.).

Torborg Nedreaas nevner også Vest-Tyskland i kåseriet sitt; det som skjedde juleaften, var et signal. Men hun gjør sin nynazist norsk og plasserer ham i en norsk hverdag. Dermed unnagikk hun å gå i den fellen som lå snublende nær i *Frihetens* og *Orienterings* dekning av den antisemittiske bølgen: å nedtone at antisemittismen også hadde vekstvilkår i Norge, og at tilsynelatende vanlige nordmenn kunne være jødehatere. Slik sett utfordret hun tendensen til å velte all skyld på Vest-Tyskland, og hun underminerte en patriotisk idé som hadde stått sterkt i hele etterkrigstiden: at antisemittisme er et unorsk fenomen. Hun var ikke alene om dette vinteren 1960, men det var viktig at det ble gjort. For skal vi tro et innlegg av moralfilosofen Harald Ofstad i *Dagbladet* (18.1.), var mange i Norge fordomsfulle mot jøder. Ofstad viste til en undersøkelse som ble utført ved Institutt for samfunnsforskning i 1952. Av 400 informanter var 43 % helt eller «nærmest enig» i følgende påstand: «Det er mye jødernes egen skyld at de så ofte er blitt forfulgt». Men etter hendelsene vinteren 1959–1960 kom omslaget. Slik konkluderer Christhard Hoffmann (2020:34) om det som skjedde: «Reacting to the wave of antisemitic incidents in 1959/60, the social norm of anti-antisemitism was firmly established in the Norwegian public, especially in the press, the educational sector and the criminal code». Torborg Nedreaas var en av dem som bidro til dette omslaget i Norge.

Torborg Nedreaas, antisemittismen og hverdagshistorien

Musikk fra en blå brønn (1960) må regnes som hovedverket i Torborg Nedreaas' forfatterskap. Romanen har utkommet i flere utgaver, seinest i 2020. Den har blitt oversatt til flere

språk (tysk, fransk, russisk, polsk, estisk og armensk), og den var det tredje norske verket som utkom i den europeiske delen av UNESCOs store samling med oversatte «representative» verk. De to første var Tarjei Vesaas' *Fuglane* og Johan Borgens *Lillelord*. Også bokklubbutgaven (1968) og skoleutgaven (1992) har sikret romanen en bred leserkrets.

I vår sammenheng er det spesielt interessant at *Musikk fra en blå brønn* har en selvbiografisk bakgrunn. Torborg Nedreaas hadde en jødiskfødt morfar, og dette tildelte hun også Herdis i romanen, til forskjell fra Herdis i 50-tallsnovellene. Handlingen i romanen er lagt til Bergen i tiden like før og under første verdenskrig, et tidsrom Torborg Nedreaas selv hadde opplevd som barn i byen. Og hun framstiller Herdis som en fintmerkende observatør av de særtrekkene ved morens familie som bar bud om jødisk liv og tradisjon: utseende, farger, lukter, mat, forholdet til det å ha blitt utstøtt fra den jødiske slekten, holdninger til religion, osv. Herdis opplever også at morens familie rammes av antisemittisme. Det skjer både i byen og innad i hennes egen familie, for både stefaren og farmoren kommer med jødefiendtlige anklager mot henholdsvis Herdis' morfar og morbror. Og Herdis kan identifisere seg med begge. Litt av dette erfaringsstoffet hadde Torborg Nedreaas tidligere brukt i framstillingen av forfatterinnen Gusta Hval i *De varme hendene* (1952) – hun har en jødisk farfar –, men skildringen i *Musikk fra en blå brønn* er langt mer omfattende og dyptpløyende (Steinfeld 2019). Det er derfor rimelig å tro at den antisemittiske bølgen og reaksjonene på denne ble et incitament under arbeidet med romanen.

Med *Musikk fra en blå brønn* gikk Torborg Nedreaas videre i måten hun omtalte jøder på, enn hun hadde gjort i kåseriet og avisartikler. Hun uttrykte seg ikke lenger som en engasjert observatør. Det fantes få verdifulle litterære skildringer av jødisk

liv i Norge, og knapt noen av assimilasjonsprosessen sett innenfra. Men her kom det et slikt verk. Og mens man i debatten om den antisemittiske bølgen – med god grunn – hadde fokusert på jøder som ofre, gav romanen Nedreaas unike muligheter til også å alminneliggjøre bestemte kulturelle erfaringer og identiteter. For vel har Herdis en jødisk slektsarv, med de følger dette får for selvbildet hennes og forholdet til familien og omverdenen, men hun er også en vanlig «småpike» i datidens Bergen. Det samlede budskapet i kåseriet og romanen om det temaet vi her drøfter, kan derfor sammenfattes slik: Antisemittismen har vært katastrofal, og fordommene fins stadig, også i Norge. Dette må synliggjøres og konfronteres. Men det må også synliggjøres at det har levd og lever mennesker med jødisk familiebakgrunn og jødisk tro i dette landet, og dette må tas med i historien om norsk hverdagsliv og det norske samfunn. Det er også fristende å tolke utformingen av romanen i lys av det kjente påbudet i Mosebøkene om ikke å glemme «det du har sett med egne øyne», men bevare det i hjertet så lenge du lever, og fortelle om det til dine barn og barnebarn (5 Mos. 4.9.). Og til andre, må vi tro. Slik sett ble *Musikk fra en blå brønn* nok et svar – og et vektig svar – fra Torborg Nedreaas på den antisemittiske bølgen vinteren 1959–60.³

Noter

- 1 *Friheten* skrev om skjending av jødiske graver på «kirkegårder» («Berlin», 31.12.1959).
- 2 Oskar Mendelsohn (1986:366–370) redegjør for hendelsene i Norge og pressens og styresmaktenes reaksjon. Se også Hoffmann 2020.
- 3 Takk til Kari Jegerstedt og fagfelleleserne for gode råd og forslag.

Litteratur

- «40 000 i demonstrasjon». (1960). *Friheten*, 9.1.
- «Berlin går foran mot nynazisme». (1960). *Aftenposten*, 9.1.
- «Berlin». (1959). *Friheten*, 31.12.
- «Hakekors på Karl johansvern». (1960). *Dagbladet*, 12.1
- «Die Strassen des Führers». (1960). *Orientering*, 16.1.
- «Jeg skal koke såpe av deg». (1960). *Friheten*, 5.1.
- «Ny Hitlerjugend er blitt organisert i Vesttyskland». (1960). *Friheten*, 4.1.
- «Nå må politiet rette søkelyset mot den norske nazibevegelsen». (1960). *Friheten*, 5.1.
- «Søkelyset mot stor-nazistene». (1960). *Orientering*, 16.1.
- «Ungdommen i Berlin viser sin avsky mot nynazisme». (1960) *Aftenposten*, 11.1.
- Adorno, Theodor. (1977). «Was bedeutet: Aufarbeitung der Vergangenheit (1959)». I: *Gesammelte Schriften* 10.2. *Kulturkritik und Gesellschaft* II: *Eingriffe. Stichworte. Anhang*. Suhrkamp: Frankfurt/Main.
- Bachner, Henrik. (1999). *Återkomsten: antisemitism i Sverige efter 1945*. Stockholm: Natur och kultur.
- Borgen, Johan. (1960). «Overvåkerne våre», *Dagbladet*, 12.1.
- Borgen, Johan. (1960). «Vuggesang for nordmenn», *Dagbladet*, 2.2.
- Green, David B. (2014). «This Day in Jewish History. Vandals Deface German Synagogue, Sparking anti-Semitic Tsunami». *Haaretz*. 24.12. Lastet fra <https://www.haaretz.com/jewish/vandals-deface-german-synagogue-sparking-anti-semitic-tsunami-1.5351407>

- Hoffmann, Christhard. (2020). «A Fading Consensus. Public Debates on Antisemitism in Norway, 1960 vs. 1983». I: Hoffmann, Christhard og Vibeke Moe (red.) *The Shifting Boundaries of Prejudice Antisemitism and Islamophobia in Contemporary Norway*. Oslo: Scandinavian University Press.
- Johansen, Karl-Egil. (2006). «'Et slikt folk kan ingen Eichmann utrydde' – haldninga til jødane og Israel i norsk presse 1945–1967». *Historisk tidsskrift*, 85(1), s. 25–56.
- Mendelsohn, Oskar. (1986). *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år* (II), 1940–1985. Oslo: Universitetsforlaget.
- Nedreaas, Torborg. (1947). «Bare jøder», *VG*, 12.9.
- Nedreaas, Torborg. (1947). «Bare jøder. Svar til Finn Bø», *VG*, 17.9.
- Nedreaas, Torborg. (1967). *Ytringer i det blå*. Oslo: Aschehoug.
- Ofstad, Harald. (1960) «Anti-semittismen i Norge», *Dagbladet*, 18.1.
- Reitan, Jon. (2015). *Møter med Holocaust. Norske perspektiv på tilintetgjørelsens historie*. Ph.d.-avhandling, NTNU.
- Steinfeld, Torill. (2019). «'Det var faktisk nokså trist med den nesen.' Jødisk identitet og assimilasjon i Torborg Nedreaas' *Musikk fra en blå brønn* og *Ved neste nymåne*». *Edda*, 106(2), s. 95–109.
- Svensen, Åsfrid. (2007). *De ti sannheter. Mangfold og motsetninger i Torborg Nedreaas' litterære verden*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Turen går til Spania. (1957). Oslo: Chr. Schibsteds forlag.
- Webb, Adrian. (2013). *Longman Companion to Germany since 1945*. London, New York: Routledge.
- Werenskiold, Nils. (1976). «Kåseriet som ble vekk». I: Modal, Biten (red.). *Nordens svale: Festskrift til Torborg Nedreaas på 70-årsdagen 13. november 1976*. Oslo: Aschehoug.